

անունով՝ պատուեցին: Որով զինք անմահական ըրին:

Իր արդիւնքներն ուրիշ կողմանէ ալ ծանաշողութեան հանգիսեացան: Վասն զի՝ 1846ին հունգարական թագաւորական բնագիտութեան ընկերութիւնը, — 1848ին՝ Սգեգգիւնի՝ Միջնատարածութեան (Entomologischer Verein), — 1849ին՝ Սեպպին՝ Գրանսիւրուանիական բնական գիտութեան ընկերութիւնը, — 1858ին՝ Վիննայի կայսերական-թագաւորական «Կենդանաբանական-բուսաբանական-ընկերութիւնը» (k. k. zoolog. botan. Gesellschaft) իրեն անդամ — եւ 1859ին՝ Վիննայի կայսերական-թագաւորական «Երկրաբանութեան պետական հիմնարկութիւնը» (Geologische Reichsanstalt) իրեն թղթակից անդամ ընտրեց:

Բարեկամութեան շատ ներքին կապով կապուած էր ի մէջ այլոց Գր. Լուգ. Լաշնալտի, Գալուայի արքեպիսկոպոսին ու կարդինալին հետ, որուն հետ ընտանեկան թղթակցութեան մէջ էր: Մեծանուն կարդինալը՝ դեռ Գրանսիւրուանիայի եպիսկոպոս եղած ատեն ծանօթացած էր Վլոյքեանին հետ: — 1880ին սկիզբները՝ զբամական հիմնարկութեանց վերանստեղծելը՝ Պուտարեշչի քաղաքը համաժողովքի ժողոված էին: Գաբրիէլ Վլոյքն ալ հոն գնաց: Ան միջոցին՝ գլխաւոր քաղաքը կը գտնուէր՝ եկեղեցւոյ այս մեծ պարտնքը: — Արտաքին կարգի էր այն երեսօլթն, երբ երկու հին տնայարանները իրարու հանգիսեացան: Մեկմէկու վիզը փաթթուեցան ու զիրար համըրելէ շրայիցան: —

Իրեն Գորտայի գեղազորք հասարակաց դործառնութեան համար մատուցած անշահախոսիքի եռանդեանին արտադրած՝ դործունեութեանը համար ամենուն տէրը՝ համակրութիւնն ու վստահութիւնն իրեն վստակեցաւ: — Գորտա-Արապիշ գաւառին մասնաժողովոյն, ինչպէս նաեւ քաղքին հասարակութեան խորհրդոյն անդամն էր: — Բաւառահինգ տարի Գորտայի ամենէն հին զբամական ընկերութեան՝ «Գորտայի ինստիտուտի արկիւն» բաժանագրութեան ընկերութեանը՝ վերատեսուէն էր: Իր պաշտօնն անձնանախիրութեամբ ու հմուտութեամբ կատարեց: 1892ին, աւգոստ. ամսոյն մէջ տնայարանին ինստիտուտի արկիւն բաժանագիրները մեծ հանդիսութեամբ իր քանուսինգ տարեկան վերատեսուութեան յորհրդանք: Ան միջոցին քաղաքեցեցին նաեւ իր իւզաների պատկերն՝ որ հիմակ ալ գրամատնանին

մեծ սրահը կը զարդարէ: — Գորտա-Արապիշ գաւառին տնտեսական ընկերութեան, իրեն եռանդուն տնտեսին տնտեսից պողոտայի ծառայողներու հարցոյր, որ ետքէն մեծ անուն ստացաւ:

Չնք կրնար անխլատակ թողուլ, իր մեծագործն ու անհամար օրինակ պարունակող տնկոց գեղեցիկ հաւաքանոցը (Herbarium): Աս էր իրեն ամենէն մեծ ուրախութիւնն ու երջանկութիւնն պատճառող բաներէն մէկը: Որչափ որ ալ ջանացուեցաւ՝ անուշ խօսքերով, ճարտարութեամբ ու խորամանկութեամբ եւ գինն աղէկ վճարելով, աս ժողովանոցն իրմէն փրցնել, չկրցան: — Չկրցաւ անշատուիլ աս գաղափարական գանձէն, զոր շատ տարիներու աշխատութեամբ քովէ քով բերած, ժողոված էր — հապա իր որդւոյն Գր. Յուլիոս Վլոյքեանին, Գորտայի գեղազորքին թողուց իրեն ժառանգութիւն:

Մեռաւ 1892, յունուար 29ին, ու թառնուեց տարուան հասակին մէջ: Իր մահն ընդհանուր կարեկցութիւն պատճառեց: Դամաւը ծանկեց պնակաց անթիւ բազմութիւն մը: —

Շատ բան կրնայ սորվիլ՝ յառաջդիմելու փափաքող երիտասարդ սերունդը՝ խոհանար եւ փոյնեռանդն Գաբրիէլ Վլոյքեանի օգտակար կեանքէն, որուն արդարանկողովութիւնն անդատգիււ էր: ու անշահախոսութիւնը՝ անհասանելի:

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ

ՔՆՆՈՎԱՆ ԻՍՏԻԹԵՆՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՆՈՒԻ Գ.

ԱՄՍԱՆ:

«Սե քոյլ ժամ իմաստուն էր եւ ի գիտէի, զայս գործ իմաստութեան ոչ դործեցիր»
Եղիշէ ԷՄ.

Վասակ հայ պատմութեան ամենէն փառաւոր ժամանակամիջոցին Նշանաւոր գէմբերն է. այսինքն՝ այն ժամանակին, ուր կ'ուար հայ-

1 Վասակի պաշտօնական դործողութիւններն աւելի ծանօթ են քան իւր կեանքը՝ կենսագրականը: Բաւական են կը թուի թու Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, դիմել 68 տարեկան ենք մը: Ահա այս հաւաքն ժամանակագրական հիմքը:

ա. «Բարեկ առաւ զտերութիւն Սեւեանց ի վստաներդ ու իմերդ ամի Լապիշ» Պարսեց աղբյուր, և՛

կական վերածնունթիւնը — ներուի մեղ մասնաւոր առումով մը գործածել այդ բառը — գրական խանդավառ շարժումով մը, իբր հակապատկեր քաղաքական աշխարհի թղլլ շարժումին, որուն

զգալանկր կը խորատուէր նախարարներու լծմահանդէսն տակ, հակառակ Մեծն Սահակի գորուվաղից պաշտպանութեան, որ իբր Հայր վերածնունթեան եւ իբր իսկաւորի հայրենասիր զանգէլ կը

վարեալ գիշերանութիւնն առն 21, փոխի յաստացոյն (Օրբէլ. Ա. 49): Արդ՝ Շապուհի Բ. ի թաղաւորութեան սիրելի ե 300: Բարեկ սեր կ'ըլլայ իւր երկրին՝ 300+68=377: Եւ կը փախանի 21 տարի յետոյ՝ 398: Վաստի, ըստ Օրբէլեանի, ծնունդը 377—398, ըստ եւ մէկ տարիներուն մէջ. որովհետեւ Բարեկի՝ «յիս ասուլ զէշգովան տեր—իւնն Սէ—իւն, Իս լինելու զմիշտն ասիւտ—իւն Բասուսան իւնու—գաթի՝ զան զաւուր՝ իննն, արտաւ ասորք զՎաստի անան, Իս ի զարեւալ հաստի՝ ընկալեցուցանելի վն ի քառանք քառանի Վաստի՝ Պարսից արշալոյ (նոյն տեղ)։ Շապուհի քրտն ասորք (տեւ վերեւ) էլ 251—253) Սիրենաց երկրին մէջ ինկալեցով զան զաւուր՝ իննն զամբը համար՝ ասուսուռն 10 տարի պետք ե միշտ ասլ Բարեկին, այսինքն՝ մինչեւ 387, որ ե Վաստի ծննդեան տարին։ Ի զարեւալ հաստի հաւաք կ'ընծայուի (իբր պատմութիւն), ասուսուռն 10 տարի կը պետք եր ըլլալ Վաստի այն ասուն. այսինքն՝ 397ին կը դրուի Յիսուսի՝ Վաստի—Արամն Շաշին Իր. (388—398)։ Արդ՝ Բարեկի մահուն ժամանակ (398) զեւ Վաստի դուռն եր, եւ «Աստ Գնիւթանի՝ Սենիւթանեան նորին, ցոյց ի քառն արդայի, եւ ծանուցանէ զգոթի զուփն. ասոյ արդ արտաւալ Վաստի եւ արեւելիս ի միշտ ճաննն ար ի որուն խոյ, իսկէ ընդ տնիւթայրի իւրանք քալ լինիւսանութիւն ի յիսու Վաստի, եւ ասարկել վն յայտարար իւր (Օրբէլ. նոյն տեղ)։ Վաստի ըստ զմիտարք թաղաւոր մ'եր եւ քրիստոնեաներու բարեկամ, այնպեւ որ Կարեւորեմիւնք ինաստար ասանեցնել զանի՝ իբր լաւաւորելու իւր Կարեւորաւորութիւնը (Վարդապետ անագիր ձ. Հակոբեանք 1895 թ. էջ 385)։ Սա եր ցաւի Բարեկի պէս չմտարք եւ լաւ նախարարի մը մահուն ցոյց եւ կ'ու գիշերաց իշխանութիւնը ասլ ճանախի՝ Սա Գնիւթանայ ինաստարութիւնը. աս պարտաւ կը ցոյցնէ որ Վաստի յիւրուի ճանուի մ'եր այն ասուն 11 կամ 12 տարիներ, իսկ Վաստի Վաստի Իր կ'ըման Շաշի այդ բարի արտաւալութեան զեմ ըստ «ցոյցը իս ասանիցն, արտաւալութեւ համար, իննն Գնիւթանի՝ բաց ճանախելու պարտախան մը, ասոյ դուռն, մինչեւ որ տարի մը Սա Գնիւթանի եւ ց տարի ալ Վաստիան՝ Վաստիին հորեղայրը՝ Սենեաց իշխանութիւնը վարեցին. այսպեւ կը հասնիր 410ին։ Վաստի Կրտան մահան եր այն ասուն եւ Յաջնորդ Ի. եր զահալալը (389—420). այս միջոցին ե որ «Վաստի արդի Բարեկ, ասուն ե Վաստի—Շապուհի քառնութիւն Ի. եւ վարեւ ամս 398 (Օրբէլ. տեղ)։ Վաստի թնի թաղաւորի մը ձեւորմը կը տիրանայ իւր երկրին. հետեւորդ այդ միջոցին Յիսուսեան վերադարձան պետք եր ըլլալ իս. անասուն ե որ Յաջնորդ Ի. եր զահալալը թեման աւելիլ. անմիջապէս արեւանք ըլլալ Վաստի, կամ նոյն իսկ Վաստի—Շապուհի միջնորդութեամբ կ'արեւելուի եւ անոր ձեւորմը կը տիրանայ։ Վաստիարէս թաղաւորեց ըստ Գաթնեանի 391 կամ 392—414 (Պատմ. Յիւլի. էջ 522)։

Վաստի 451ին քրիստոնեայ թէ Հայոց մարզպանութեան, թէ Սիրենաց իշխանութեան. Ստրպպանութիւնը յաւանդեալ Ասորքից Սուրբաշտի իւր Սիրենաց իշխանութիւնը մարզպանութեան Սկուսիին (Փարս. էջ 221 եւ 253. Նոյնն էլ 100)։ Ըստ Օրբէլեանի 398 հանդիմ 451ին կ'ուսնանք 412 իբր սիրելի Վաստի Սիրենաց իշխանութեան. բաց, ինչպեւ ասանք, անկարելի ե 410ին յետոյ զեւ. 2 տարան բացը լնցընելու համար պետք ե Վաստի իշխանութեան միջոցը զեմ 42 տարի ընդարձակել. որովհետեւ Օրբէլեանի թիւերը՝ աստուծոյ թաղաւորներու զահալալութեան ժամանակամիջոցներուն հետ կապուան՝

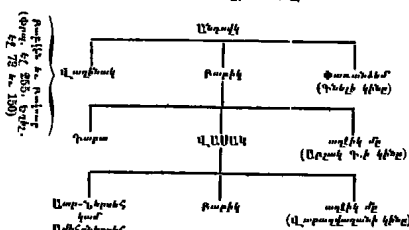
աւելի ինչք են 410ին Վաստի անպատճառ սկսան եր տիրել Սիրենաց վայր։

Բ. Սոյ նշանագրերու զիւսէն յետոյ՝ Մեծարայ Ստրպպանի նշանագրերու զիւսէ ալ կ'ախտարար. հան իր մաս կանչել «Գրեմարիսն ան շնորհար թարգման, ար անպարտաւ արշալոյ ճանախի Վաստի Սիրենաց տեր ի ձեւն Սենիւթայի անպարտաւոր իւր, (նոր. Գ. 49)։ Հայ նշանագրերու զիւսէ եղաւ 404ին. Մեծարայ հաջի 410ին կրտար Վարդ ե Ստրպպանի ասահանքին անդիւնը։ Եւ Վաստի այն ասուն զեւ 22 կամ 23 տարիան կրտարար իշխան մը՝ կը նպաստէ Մեծարային։ Սահար եւ անիւ անիւ փոքր տարիք մ'ենք տարել Վաստիին համար՝ ճանախ ըստ արտաւալութեան զիւսէ (Նման. Պատմ. Յիւլ. Բ. էջ 529)։

Վաստի կեանքին ասանէ անդին թիւականութեան մարզպանութեան զիւսէ զեւ 451ին վարեցին 452ին քառանաս եւ զեւ (Փարս. էջ 255). հարկաւ քանի մը տարի տարեցաւ, զեմ մինչեւ 454 կամ 455 եւ հան մահու (նոյն տեղ). 67 կամ 68 տարիներ՝ 387—455։

Վաստի մարզպանութեան տարին շատ որոշ չեն Զաստին (Բ. էջ 14) կապան ե զայն Յաջնորդին (Բ) աստիին հորաւորութեւ հորաւորութեան հետ։ 442, իր թաղաւորութեան շարքից տարին. որով իբր թէ Վեշտփհր—շապուհ՝ Հայոց աստիին մարզպանը՝ եւս կը կոչուի եւ Վաստի կը հարաւորուի անոր տեղ։ Ո՛ւ Փարսիցը, մէ Նոյնն մէլ այդպիսի հիմ կոչ։ իսկ նոյնն իւր իշխանութեան մարզպանութեան սիրելը միշտ կը իշխանակի (Գ. Կր). այս եղաւ 428ին — Աւելի հասանելու կը թուի Յաջնորդի զահալալութեան հետ կապել Վաստիին մարզպանութեան սիրելը 438 Օրբանոյ։ Վաստի Հայոց մարզպան ըլլալէ յաւալ Մարզպան եր Վարդ (Փարս. էջ 247. Նոյնն էլ 105). եւ Յաջնորդ իւր զահալալութեան ասինքն քառնկարգութեան մ'ընելու. դուռնով կընայ Վաստիը Հայաստան փախալարեւ ըլլալ իբր Հայ մարզպան եր. կամ թէ նոյն ինքն Վաստի՝ այս առիթին օգտուելով կընայ ձեւոր քեւանք ըլլալ Հայոց մարզպանութիւնը։ Սակէ զատ Հանայ պատերազմի մը ժամանակ, — զոր կարելի ե նշանացնել Վաստի իւրեւն մնացան ձեւթիւթաներու պատերազմին հետ, որ սակի ունեցաւ Յաջնորդի (Բ) աստիին տարեկներու մէջ — «Եւ Վաստի մարզպան ի Հայոց ի ծանուցան իս իննն արտաւալութեան ինչպեւ զիւսէ (նոյնն, էլ 104)։ Այն պատերազմին հաշտութեան կընդհանրեալ 442ին (Նման. Պատմ. Յիւլ. Բ. էջ 399)։ Ստրպա անագիր ձ. Հակոբեանք 1895 թ. էջ 388)։ հետեւորդ Զաստինի նշանական թիւականութեան Վաստի մարզպան եղան եր արդեն իր 50 կամ 51 տարեկան հասակին։

Վաստի ըստ Օրբէլեանի երկու աստար եւ մէկ զուտար ունեցան եւ ասն իւր աղաստահը։

Հանար Արշակունի թագը՝ գեմ գիմաց գրչի տիրապետութեան հետ։ Եւ ըստ վկայութեան Կորիւնի եւ խորհնացու Մանուկ Վասակ Նպաստած է վերաժնութեան գործին՝ Մեծն Սահակին աշխատութեան՝ գեթ իւր սեփական աշխարհին մէջ անբաժնու գաւազնակերպ գրականութիւնն աւանդորդիչները՝ երբ շարունակող իւր Տօրեղոր Ազգեանկի գործերուն։

Կորիւն այս քաջ Սիտակնի յույսած Նպաստանքով, մանրամասն յիշատակութիւնը չէ բռնած։ Բայց անոր իշխանութիւնը մասնանիշ կ'ընէ իբր աստուածային պարգեւ մը։ եւ Կորիւն՝ գրական վարդապետ մը՝ իւր յուզումներուն բոլոր թարմութեամբ յուղընելով Սիւնեաց իշխանը շքեղաց շքեղանակի մը մէջէն։ — «Երբուն ժամանակի զորքիւն յԱսորանայ, հասանէր ի գլուխ իշխանութեան Սիւնեաց՝ Սիտակնի Աստակ, այդ Խորհրդալուսնէն հանձնելու եւ յառաջիկայ, շնորհաբար ինքնալուսնէն Սպարապետ, Բաղաթ ինչ կ'ապագային ցոյցանէր աւետարանագործ վարդապետութեան, իբրեւ որդւոյ առ Տայր՝ հպատակութիւն յուցեալ, եւ ծառայեալ ըստ Աւետարանի վայելչութեան — Գիւն է ինքնա շնորհալուսնէն է իործ թիւերն (Կորիւն, էջ 15)։

Սյուլակի բարձր կարողութեան տեր անձ մը, բնական էր որ բարձր գործերու ալ հեղինակ, պաշտպան ըլլար։ ցուպակ է որ Կորիւն՝ թաղում ինչ նպատակութիւն, ը չէ ուզած որոշ գծերով կարկուռու ընել։ սակայն նկատելով Աստակի իշխանութեան հասնելու եղեւնական պարագայ, կարծեմ, չենք սխալի՝ երբ անոնք թէ Վասակ իւր Տօրեղոր տեղի գալով ընել շտապ գիտումն ունեցած ըլլայ իւր «հպատակութեան» մէջ, որովհետեւ գեթ Վաղեանկի նկատմամբ, որ Սիւնեաց մէջ առաջին սատարն եղաւ Մեքարային, չէ գործածեր մին այն բուսերէն, որոնք Մանուկն Աստակի կարողութիւնը կը բացատրեն։ Եւ Վաղեանկ Վասակէն նուազ կարող անձ մը չէ ներկայանար գիտողի մը՝ այդ քաջալերուն գործին մէջ։ Գո՛րծախառնոր Աստակի բովանդակ պատմութեան մէջ այս է միայն իւր ամենէն վայելչը, ամենէն համակրելի եւ ամենուն հասկերտիւն ձեռնարկն, որ սակայն, անհամաձայնի կերպով կը նսեմանայ եւ ուշադրութիւն իսկ չէ գրուեր այն պատկերներուն մէջ, որոք գծելու համար կարծեմ որդի երազող չեն գտներ Ազգար եւ Եղիշէ՝ մեր ամենէն լաւ նկարագրող պատմագիրները։ Վասն զի նկարագրութեան այս հակադասութիւնները այնքան անհամաձայնի են, որ Հ. Ալիշան կ'երկրայի Կորիւնի պատմութիւն վրայ (Սիտակն, էջ 11)։

Չենք գիտեր թէ Վասակ ինչու իւր Տօրեղորայրը պատմանդան մ'ըլաւ արիւնոտ՝ անոր քաջ նստելու համար։ Սիւնեաց բովանդակ մեծութեանց մօտ մեծ գործաւորութիւններ, նախնիներն ալ կը քառնեն (Օրբէլ, — Եղիշէ, էջ 103)։ եւ Վասակ իւր երկրին Լուսաւորութեան նպատակ մ'ըլլալէ յառաջ՝ օճադգործ մ'է, որպիսի ալ այդպիսի բանագործութիւններ ժամանակին տիրող բարձրը նկատուին՝ մանաւանդ նախարարական գործերու մէջ։ Գրեթէ այդպիսի մեծագործութեամբ յառա-

ջացաւ նա եթէ ոչ իւր Սիւնեաց իշխանութեան 39 տարիներուն մէջ՝ գոնէ իւր մարդպետութեան 10 տարւոյ ամբողջ ընթացքին մէջ։

Աստակի մարդպետութենէ յառաջ տարած կենսոյ շատ մասը չէ։ Նա հասնի մ'է, այսինքն՝ շատ երիտասարդ երբ Սիւնեաց Տէրութեան կը հանդիս, եւ անդոտ, արեւելի, Ենեղաժառ երբ-տառարգ մէջ, որ կ'ուսէ ինքնին եւ աղատութենէ զոծելու նպատակին համար ամեն միջոց կը գոհնար։ Կ'ակնարկեն նոյն իսկ իւր աղականներուն կրկին գանգատները։ — «Դիւն երբեք արդարաւթեամբ վաստակեալ էր ի մանկութենէն» (Եղիշէ էջ 104 — 105)։

Պէտք է սակայն դիտել որ Ազգեանեաց Պատմագիրները, մանաւանդ Եղիշէ, քիչ մ'աւելի սեւի կը թելեկեն իրենց վերջին՝ երբ, Վաստակն է նկարելու գեղեցիկ։ Պատմական անձի մը գնահատումն թեան մէջ ծանրանշելու պարագայ մ'է այս, որուն՝ պատմագիրը մտադիր կ'ընէ արդէն ընթերցողը։ Եղիշէի գիտումն է իւր պատմական մարդը ըստ թացքին մէջ՝ «կշտամբում» (Եղիշէ, էջ 109), զոր պէտք է տարածել ոչ միայն Վասակի վրայ, այլ նաեւ անոր վրայ որոնք նոյն իսկ փոքր ինչ գալթեան են պատմագրութեան գեպքերու մէջ։ այստե հանգրիմ Վասակի մասին շափազանքութիւնները շատ քիչ են եւ ակնհայտ, այսինքն՝ իւր նկարագրութիւնն մանաւանդ երբ բաղդաւառին փարպեցու կշտամբումներուն հետ։ Փարպեցի, որ իբր Պատմագիր ակնի բարձր է քան Եղիշէ, եւ որուն պատմամեծ ներք, գեթ այս նկատմամբ, որպիսի միշտ, այնպիսի միշտ բնութիւն մ'ունենէ։ Այնի զատ Սիւնեաց Պատմիչ Սա. Օրբէլեան, որ ընդհանրապէս հիստորիայով կը խօսի իւր երկրին անցեալ եւ ժամանակակից գեղեցիկ եւ գեպքերուն վրայ, շատ միշտ կը գտաւ Վասակն եւ երբեք ծայր մը չէ գտած զանի արդարաւնելու։ Եւ անշուշտ ծանօթ ըլլալով նոյն իսկ Կորիւնի նշանաւոր հաստատելի, իբր՝ «Կոր եւ Նոր հոսէ հոծ մ'» կը գտաւ պարտեւ «հանաճարեղ» սիտակնի այն «ցորեն եւ ապաշնորհ» պատմականութիւնն առ թիւ։ — «Եթէ զին ամեն տեր, մինչ բնական իմ հարցն է ժամանակութիւն Սիւնեաց», — զոր սուտա իւր Տօր սերեկապան Սամ Գոթնիւնիւն, երբ ա Սիւնեաց Տէրութեան Վասակի անցումը կ'աւետեր Ըսհին կորմանէ։ Ըսհը կը խոստով եւ նոյն Սամը կը կարէ «Տէր Սիւնեաց»։ հարկեա արտի մը կեցաւ Սամ, մոլեկեղեղով վերը տրուեցաւ անոր կեանքին։ անտարակա Վասակն կը գտաւ անոր։ Չհասաւ իւր նպատակին, իւր Տօրեղորայրը Վաղեանկ եղաւ Տէր Սիւնեաց, որուն կեանքին ալ գտաւ անոնց, ինչպէս բոլոր վերէն (Օրբէլ, Ա. Ժ. Գ)։

Կ'երեւայ թէ Վասակ սրբալի ալ տարբեր միջոցներով տիրացած ըլլալ Սիւնեաց իշխանութեան, իւր գործունէութեամբ հրապարած է Գուռը։ Գործունէութիւն մը, որ միայնակ Գուռը շտաղկելու կը ծառայէր եւ ըստ ինքեան ճնշակամտութիւն մ'էր այն։ Եւ այս ճնշակութեան մէջ կը իւր անձնական գանձին շահը (Եղիշէ, էջ 104) եւ Լայոյ աշխարհին միասն, որ հարուստ էր անհունապէս, որան Պարսիկներն ալ կը զորմանային (Եղիշէ, էջ 19)։

Հանձ. Փրպ. էջ 416), և Աստված միամեկույ ժա-
մանակամիջեք մէջ կեցեալեան էր զայն (եզ. էջ 105):
Բայց այսուհետեւ երկրի մ'ապագան միշտ հզօր անհա-
տականութիւններու կը ժպտի: Աստված փարած էր
այս ապագայէն իւր էտէթեանը: Այս նպատակով մէջ
մէջ սակայն՝ ինչ ալ եղած ըլլար իւր գործունէնու-
թեան եղանակը մինչեւ իւր վճռական ամբաստա-
նութիւնը, զեւ Մոզպէտը գովելով՝ կ'որէր երեսն
է վեր՝ թէ «յալ ժամանակաւորութեան էր, և ես դե-
տէր. զայս՝ զործ իմաստութեան ոչ գործեցերդ»,
այսինքն՝ այն գործը, որուն համար միտացած էին
Եփեսոսցիք ամբողջ աշխարհ, բաւական ջօրաւոր
նշխարանքերով և միայն Աստված գլուխ կը քաշէր
իւրոյններով:

Եղիշէի՝ Մոզպէտին բերանը դրած երկար
ծառը (Եղիշէ, էջ 45—47) մերկայցնելով Պատմա-
գրին զայսուհետ գրուածն, բունը ճշգրտեմ ի վեր
էր հանէ Աստուծոյ առաջին տխուր Ապրանանց
շարժումին մէջ: Անգղի գիմագրութեան առաջին
գործին հանդէպ Մոզպէտին խորհրդանշութիւն-
ները, աւելի գործարարեց՝ եւ կը ցոյցնեն Լայոյց
աշխարհին վնասը քան վրէժ մը, և եւ այս իրենց շա-
հերան համար: Եւ անդէպ չէ երթալով, Թէ
Գուռն իսկ մոզպէտին պէն կը խորհէր: Եւսպու-
հի հարածանքներուն արհաւիրքը զեւ կը տիրէր ան-
շուշտ Յազպէտի անշուշտ ծրագիրներու փառա-
նեցումն վնասը: Ժողովուրդն զգալի կերպով նուա-
ղած և նուաղած էր թէ գաղթով թէ ջրագով և
այս եր Գրան վախճած կէտը: Գուռն այս փորու-
տին զարման մը տեսնելու համար բազմամիութիւնը
հաստատել կ'ուզէր Լայոստանին մէջ՝ իւր գեներն
հետ միասին (Եղիշէ, էջ 21, 35): Եւսպէտի հա-
լածանքին սկզբնաւորութիւնն մէջ իսկ նոյն քա-
ռուքը կը շեշտուէր. — «Բռնէ մաշէ և աշխարհ,
բռնէ յարած Թաւիշ աշխարհ, և ինչեանս ջրու-
նով Թաւիշին յարաւորութիւն. ի՞նչ յարած աշխարհ ին-
քայն լինէ ի մաշալանս, յայնժամ եւ տէր թիւսլին Թ-
նովն Թաւ հասնէ յարանձնաստ», Այս պայման-
ներու մակ Պարսիկը ոչ թէ բռնութեամբ և ա-
ռաջին պատահութեամբ կ'ուզէր մոզպէտին Լայ-
ոստանը, այլ ինչպէս կը ծրագրէ մոզպէտը, «ի
կամ մոզպէտն ապաւանտ արապցին, զի առ սուլան
ընդեցին ընդ օրէնս մոզպէտեան», սիրով թող
վարժութիւն Պարսիկ կէտայն, ասոր համար ամէն զե-
նում վ'ընէին, միայն թէ Լայոյց չեղնէին իրենց «ձա-
նայութեան» (Եղիշէ, էջ 47, 64—65, 101—102):

Բայց Աստված Անգղի անշուշտութեան պատ-
ճառը շատ լուր գիտնալով՝ հանդիման՝ «Ժնցող» ին
կը վերագրէ զայն, կը խաբէր Մոզպէտը և չ'անսար
անոր բարեկամական խորհուրդներուն: Ընդհակա-
ռակ՝ վտանգ իւր նենգամիտ խորագրանքին՝ կը
յորդորէ զանի համբերել՝ «մինչեւ ես ինձ յոժ ժո-
ղովեցից զոր ի թիւսինս անեցի, և զուստ եկե-
ղեցիցք թերեւս կարգայնք երկինքէն» (Եղիշէ,
էջ 48, 71): — Աստված իւր մաշին մէջ կազմած է
գործելու ծրագիրը, որուն կարեւորագոյն մէկ կէ-
տին գործառնութեան, այսինքն՝ Լայոյց Արուսեայ
մէջ գտնուած այրուհիուն (10,000) հրամանա-
բաւ թիւերը ձեռք առնելու համար նոյն ինքն Մոզ-
պէտին միջնորդութիւնը կը խնդրէ (Եղիշէ էջ 48)

և և ինքն միւս կողմ կը սկսի յոժ կազմելու՝ ամեն
դասակարգի իւր սովորութեան մէջ բնածնող —
կարտի (իւշք), ողորմէ խաղը, ապահովողը, առօրին
որտաթափ բնելու, գինեբրուք, լիտի կաշտանք,
ցոյգապաշտան խաղանքներ, երբ՝ ամէն ալ հէթեա
նոսական սովորութիւնով, որուն աւելի անոց
տիրութիւն էին, որ Արեւեկաց թաղուն անկիւններու
մէջ զեւ հաստատուի կը մնային հէթեանական
բարքերու: և և որովհետեւ ինքն Արտակ «բոլ
մօտ, փարած էր «Գեւաղաւորութեան», իւր մաշին
բայը գործունէութիւնը մէկտեղ թափեց —
«Մարտեա ևն»-ը՝ ընդ իմաստան, և յոժ իս-
րէթութեան ընդ գիտունս, յոյսի ընդ անմեղս,
և և ծածկ ընդ հարհրակաւսու: Ժնան էտրի և
եհան զաւառուն ի զորէն քրտանք և իստանեաց
ի գունդս գիւաց: Եւ ի Բաւոս՝ յալ տեղն Բաւո-
սը ապաւանս եւ եմաւ լիքին զո՛ ի մէ մերցելոց,
եւ իւր հաւեւ յափշտակեց եւ ետա եւ ետա յալա
նալութեան զբաղման յաղագոց եւ զԲաւոսցիս ի ի-
նչեւնաց, և յալ մանս յաւանեւ իւր իւրեանց,
և յալայիս յաւանեւ և արագ գործերու շաղա-
մով այնչափ ափեցեաց եւ Մոզպէտին միտքը, որ
«Եւ իստան զեւ իւրեանց, և և պարսիկ կէտայն
բայը զոր իստանականութիւններով ամէն կողմ
սպականեցաւ: Քրտանեւութեան այսքան վտա-
նաւորութեան բնիկ երկրի մէջ, բնիկ իշխանի մէ
ձեռնով և այն ալ եկեղեցիներու, տուններու մէջ,
արանց վնաս, կանանց շուրջ (Եղիշէ, էջ 49) Փոքր
Ներսիս կամ Գեղարիս մը գաղան տիպերը կը մար-
մնացնեն «Վաշաղէր, Աստուծոյ յաղաւմէնով»:

Ալ գիմանալու բան չէին Աստված գործերը.
եպիսկոպոստը առանց ժամանակ կորսնցնելու
անկիւնական վրէժ կը խնդրէին (Նոյն անգ), միայն
սպարապետին հետ, և իրենց զայրոյթը թափեցին
«սերմն ժաման, Չանդապետի վնաս, որ Ներսիս
խորհուրդները շուտ շուտ կը հասցնէր «Նանուհին
իւրում Աստակայ» (Եղիշէ, էջ 50. Փրպ. էջ 176):
Չանդապետի քարոզութեան Երմակի մէջ, և և հա-
տարակ սարսափ աղբից բոլոր Բազրեւանդի վնաս,
Ներսիսի անստան Աստի «ի հալին», Չանդապետին
բախտին չվիճակելու վտանգը կը միտքներ Սպարա-
պետին, և և անոր, «որոց մասնակեալ չեւ եւ կը
կնքեալ զԱւետարան կնքէին» (Եղիշէ, էջ 50—51.
Փրպ. 177—181. 227): Աստի անպատճառ զոհ
պիտի երթար ուխտապահ հանրու արարք վրէժին,
բայց անոց ամենէն նուիրական, ամենէն վճա-
կան գիտութեան պատասխանեալ: Կնքը Աւետա-
րանը: Անկեղծ մարդիկ, գիտէին Աստուծոյ խաղա-
նութիւնը, «այլ սուրբ Աւետարանին թողն ի գա-
տապարտութիւն»:

Քրպ. էջ 195, 198. Եղիշէ էջ 57, 71, 72. —
Եղիշէ այս աղբից կարեւն Գրեմիս մասնակի ըստ
կարգի ինչ. ներքին տարբեր պատկեր և, նշանակ տեղ
ընթացի մը վնաս գտնուած:

և Աւետարան ամէն ինչ կը նախեաց համար քաղ
գիտունը: Հանգիւրդ թիւսպետի գրած մը. երբ անով
մը լեւին Աւետարան անուր կը թուրային, ամէն վտանգ,
ամէն փորձող գիտունը վրէժն վ'ընէին: Այս ամէն
քրտանեական այն ծայրագոյն ներգաղմտութիւնն է, զոր
գիտան նախեց յուշենէլ ապագայս վայրկեաններու

Յօժազգին օրեր ալ անցան այսչափ ասպ-
նապնդեալ Տնտ, որ այս նոր ուստողները՝ Աւե-
տարան կնքողները՝ միաճարեալ Արարաւ իշան
(Փրպ. էջ 182)։ Տնտ Աղւանայից հաղարարեալն ու
եպիսկոպոսը Հայոց օգնութեան ապագամտած էին։
Մէհմեդիսէ Տնտ աեղ ալ բարբառեալ էր վաւա-
կան կրօնը (եղիշէ, էջ 58—64)։ Հայք «ուխտա-
կից, էին (Փրպ. էջ 183)։ Վասակ չարաշար գոր-
ծածնց այս առիթը եւ հայար որ մէկ երգումներով
Սպարապետը դաշնակից Աղւաններու օգնութեան
փութեացուց։ Սպարապետին երթը իր բարեցնելու
համար անոր առաջարկները յանձն առաւ անոնց
գծաւորութեան (Փրպ. էջ 184), եւ անոր բնկե-
րակից առաւ այնպիսիները, որոնք հասան չէին
իսր «չար մատածութեան» (անդ. էջ 186)։ Վասակ՝
Սպարապետը Աղւանը զրկեց ոչ թէ օգնութեան,
այլ մատնելու գանձ իւր սակաւածեան գունդով՝

Քէ ալ Աւետարանն էր անոնց գաւառները։ «Գնդի
հար մը՝ զարբ Աւետարանն էինք, եւ մայր՝ Աւետարան
նկիւնը՝ իմեղները (եղիշէ, էջ 51)։ — Նահանգայ այսպիսի
ընթացքը՝ զարգացական ապագայներու մէջ իսկ՝ պետք չէ
պարզապէս մոլեւորութեան մը չկուտէ։ Գրիտանական
բնիկները թաքնութիւնն են միւր, որ մարդ էր մէկը միւր
անկողն ըլլաւ իւր գործողութիւններու մէջ։ Ժամանակ
ամէնէն անկողնը գրիտանական բարբարոս եւ Աւետարանի
երգումը՝ Հոգեգրականութեան մէջ մ'են այս՝ մէկ արար-
արարով մը։ Աղբերն ու անհասկնալի իրենց ամէնէն թա-
կազին եւ ամէնէն նուիրական ապագութիւնները գրաւա-
կան իր գանձ պատրիք, նոյն իսկ համարյալ գործերու կո-
նիտարութեան պահպանելու կամ ապահովելու համար։
Աւետարանը նախապէս էր, նոյն իսկ ծանր գործողութիւն-
ներու զարգացման ընթացքը չափ նախապէս։ Գրիտանական հոգե-
գրական ապագայը ըստ անկողնի համար իր իր պատրի-
քին նահապետական ոգով (Աւետարան) եւ Մեծ Հայապետին
չունիւ (Մատթէ) անոն մարդը չէին մտնար ամէկ վայրկեան
թէ երբեք Հայ-գրիտանական եւ այս համարեալ իրենց
առաւ յաղթանակը Աւետարանը նախապէս էր եւ
գործնականապէս իր յարգելի գլուխը — Մեծ ապգ կամ Ժու-
ղապետը իրեն համար երգումը յատուկ մէկ էր ունի, չունի
Հայոց Տնտ զարգացման երգումը ընկելով «նոր խորհի
խորհուրդ օրնոց» եւ «այնքան ասի յերգումն քրիստոնէից»
(եղիշէ, էջ 60)։ Հայն Աւետարանի կամ խաչի կոչ կ'երգու-
նը համարապէս։ «Իսկ օրը երգումները գեա համարակ ըստ
նէ՛ն նոյն իսկ առանին բարբարոս մէջ, Ժուր գաւառա-
նորու մէջ գեա Աւետարանը անդ մ'ունի։ — Երգումը
յապարհաւոր Աւետարան մը կայ միշտ նշանաւոր եղած
որ եւ իցե զեղած մը, Ժուրպետին ուղղակի էր յիշատակէ
«Աւետարան խաչիկ, կամ՝ Աւետարան երգում, (Փրպ.
էջ 187, 188, 189)։ Նախապետին երգումը համար
իւր ինքնի մը Աւետարանը (անդ. հիմա, էջ 247)։ —
Եղիշէ, էջ 49 եւ 50)։ Աւետարանի սոյնը գործնական
գործարարութեան հոգեգրութեան գեա իման գրեթէ
գրիտանական իսկ ապրելու մէջ։ Վասակ չարաշար գոր-
ծածնց այս միջոցները (այս եւ Աւետարան) միշտ նախինք
պատարարով մ'ունիւն իմեղներու հաստատել իր բարբարոս-
էնէն գանձը։ Palladium մ'էր այն։ Չէթունցից այս նպատա-
կին իր ծառայելուն գեա իրենց Վասիկ նշանաւոր Աւետա-
րանը՝ իր զարգացման պատարարով մէջ եւ իր պատգա-
րուն երգումը (ՅԱ Միտան էջ 187 եւ 189)։ Հայապետին
չառ գանձներու մէջ կամ ուխտաւորներու մէջ գեա կան
սոյապետար Աւետարաններ յատուկ գործերու առաջնորդ
նշանաւոր։ (Հիմա, Բուշ. էջ 126, Փրպ. 171, 181, 198,
364—366, 403—405, 408, 447)։ — Եղիշէ 71, 72, 95)։

Մէհմեդիսէ եւ Սերուխանի «անթիւ բազմա-
թեան»։ Ըստ Եղիշէի՝ ինքն ալ իր թէ «նոր
նպատակ» Տնտ պիտի անցնէր, բայց մնաց «պատմա-
նաւոր» (Փրպ. էջ 183), զարաւմաւաւ եղաւ Սիւ-
նեայ բարձունքներու մէջ եւ այն «յարգումնա-
հաւայտեան» ըստ իւր մատնութիւնը (Փրպ. էջ
187 189, Եղիշէ էջ 57—58), զարաւմաւաւ իւր
Աւետարանի վայր գրած ինքնին, որուն աշխատ-
Սպարապետ յաղթանակները իր կանգնէր Աղւա-
նից մէջ զարգաց առաւար բանական գեա՛ն եւ շնորհ
զարգացից կ'ընէր Հայոց (Փրպ. էջ 190—194, Եղիշէ
էջ 59—61)։ Վասակ ալ էր սխալ իւր շո-
հաստակութիւններուն ապագայն առնա-
լունը Արարաւի մէջ — կործանում՝ արգելա-
մանցին եւ կրկին ամէնէն ամուր բերդերուն, կոչ
դպրութեան՝ եկեղեցիներուն, բանա՝ հաստաներուն,
թէ Սպարապետի կողմնակիցներուն եւ թէ զու-
հանայից բնաւորներու վայրաւաճման փախուստ։
Մատնութեան եւ զամբարանից գաւառներուն
յապարհականութիւն, զոր Սիւնեայի մէջ պահել
յետայ Տնտին զրկեց (Փրպ. էջ 194—197, 223,
229, Եղիշէ 60)։ Անոնք էին զրուգծական մեծա-
գործութիւնները, որոնք գանձուլ շնային Աղւա-
նից յաղթանակներէն, որոնք յաղթութիւնն ու
անկողնա գրածն միջոցն ապրակեցուց Վասակը,
որ կ'ընէրանց՝ շունչը առաւ Սիւնեայ լեռներու
մէջ։ «Եւ այնպէս ապագայաւ մերժեցաւ, զգրի
եւ զարարն զոր առեալ էր յԱրարաւ գաւառէ,
անկողն զիւրն եւս թեղաւ եւ փախեալ»։ Վարդա-
նանք իրենց գրեաւած գաւառները «Աւետարան օր
Աղւան, Նախինքը (Փրպ. էջ 196), պահ մը օգու-
լուն, սոյապետը ընէր Մարգարեւ իւր ամբողջութեան
մէջ (Եղիշէ էջ 61)։

Վասակի այս գրծումն յետայ ալ երկա-
նականութիւնն իւր վերջական ձեւն առաւ։ Հայք
գործնէն անօգնական մնացին։ միայն գաղտնից
Հանքը չէին հրապարակած, բոլոր շըլապայ ապրել
թախարգութեան էին Վասակով։ Ուրացած, պէտք է
ըսել Բունդ—տառն երեցները իրեն գործիք ըստ
Վասակի ուսմիւր շնայնելու համար, եւ իւր իշխա-
նակի երգողութիւններուն իսկ չնայեց (Եղիշէ էջ 73—
74)։ Այս երկաւաւորութիւնը կատարեալ հնարքն
էին Վասակի անմիտ, բայց մայր գործածանե-
րուն, որոնք մըլափ ալ շնայեցին, որպէս ալ ան-
անկաւ, խնայից գործ մը չէին, եւ այս ամենը
իւր անհաստատութեան, Վասակի նարպիկու-
թեան բոլոր զիմարելութեան տակ իսկ յայտնի էր
աւելի չարամիտ, ունիլ գաւառ ծերեր՝ Մէհմեդիս-
սէ՛ն՝ որ առ երեսուն միայն դիւ կու տար Վասակին,
իւր անարգ գործիքի մը։ իսկ Յաղագիտ բոլորին
գէշ արամարգութեան էր, զոր «անուտ երգումներ
յայապարհը (Եղիշէ էջ 70, 75. — Փրպ. էջ 228)։

Վարդանանց պատերազմին յաղթական նա-
խաձեռնակ էր կատարած էր ջաջն Առանձնը՝ երբ
Վասակ նորէն կնքեալ Տնտինքն իր զիմե-
թարելու եւ երկնցիկելու համար ուխտապահներու
գունդը, մահաւանդ եկեղեցւոյ ուխտ (Եղիշէ
էջ 82)։ Ըստ պատերազմի շէքին հաղագիտ զարգից
կողմն ամբաւ էր Խօթնպատիկ հարաւանով (անդ
92, 96) եւ գեա Վասակ հնարք էր ցուցնէր իւր

նախադրանքները խոստովանելու և քննարկելու համար՝ (Փայ. էջ 178)։

Փայագեցու այս թանկագին յայտնությունը, անտարակույս կը ցուցնէ թէ Վասակը զայրացեալ չէր և իւր խոհականութեան թուրովն չհակառակ ընթացքի մը մէջ յամառումը զորացեալ ազգայնականներէն մին ինչ էր, որ այնքան աշխատէր եղաւ իրեն պէս բարձր կարգով թիւններու տէր գեղերէ մը համար, որ գարեհալ պատկառելի բան մ'ունէր իւր սեւ շրջանակին մէջ։

Երկու խոհական նախարարներու թշնամութեան ծագումը նշանակութիւն ունի թէ պատմութեան հանդէպ եւ թէ նախարարական գործողութեանց մէջ։ Վասակ այնպիսի կերպով մը յառաջ բերաւ «քայն», Վահանի մէջ սխիւ պէս «մեծերը», որոնք մինչեւ վերջը զորեղագէտ հարուածեցին իւր փառասիրական ձկնառնեան ծրագիրը։ Վասակ երբ կը գտէր Վահանին՝ կամ պիտեպէս յանդիմութեամբ ամեն ինչ նախատեսած ու անարգած է, կամ վստահացած է թէ իւր գաւառներ պիտի շարժուէին րայց Վահան՝ «ծարձի խոհականութեան», աւել անձնաւորութիւն մը՝ գիտէր թէ որով կը գտնանաւորէր։

Երաւ է որ այս իրողութիւնն անուղղակի կերպով կը յիշատակուի, ինչպէս իւր ծագումը, Փայագեցու եւ Եղիշէի կողմէ։ Բայց ամենէն աւելի փաստութեամբ կարելի է ենթադրել՝ թէ նախարարական աշխարհի հորիզոնին վրայ էր թեթեւ երեւոյթ մը շնորհիւ Սինեաց իշխանին եւ նախկին հազարագլխաւ թշնամութիւնը։ Այս վարածին ուղղակի հաստատութիւն կը համարիմ Փայագեցու միջանկեալ կերպով ըսած յիշատակութեանը, զոր յառաջ բերինք։ Այս թշնամութիւնը ծագում առաւ՝ երբ Դինշապուհ Հայաստան գալով սեղանաւորուեցաւ, մանաւանդ «տանի որ հաւաքեալ լիւրճերն էր՝ լիւրճեր զէնքը վերջոյն հաւաքեալ եւ աշխարհական զէնքերն, զիբեռաց յարոյց լիւրճաւորութիւնի մէջը նոր, եւ հանել զնա ի բարձրէ՛ գիւնաւոյ նոր զորով ո՞չ յաւաքեալ» (Եղիշէ, էջ 19)։ «Բա՛նք Վահան Ամասունէն» էր այս հայրաբարոյ վերակարգը, «զորոնք հաւաքեալ եւ հաւաքեալ ծառայողներ... ի փամանակին յայնմիկ (այսինքն՝ Ս. Մեծարոյի մահուան փամանակ՝ 489 Փետ. 17) ի նա կը հաստատեցաւ Պարսկի գահադադարութեան Հայոց աշխարհին» (Խոր. Գ. 46)։ Աշխարհի հայ համաբուռած անձն մը վրայ կը զբոստուի ամբաստանութիւն մը, որուն հեղինակն է անպատճառ ինքն Վասակը։ Երկրի երկու նշանաւոր եւ պաշտօնական անձնաւորութիւններուն բախումը ժողովրդական

է. Վասակ այս գաւառներով ժողովուրդը վերադարձ եղաւ անշուշտ, եւ յետոյ երապէս ազգային ինքրի մը բարբարոսութեան մէջ պայծառ մը նախարարական այնպիսի թշնամութեան մը, որչափ ալ ծանր կէտ մ'ունենայ իր հայրանում վարդապետ կողմէն, զարեւալ ծանր պատասխանատուութեամբ մը կը պարտաւորուի Վասակ իր հնարին կոծաւ նարար միջոցներու եւ իր վերաբերեալ երկրին խաղաղութեանը իւր տեսչին համար։ Վասակ զրեւ տալով երկրին իւր հայրաբարոյ հազարագլխաւ գուրգուրանքէն՝ նպատակ ուներ զորաւոր նախարարութիւնները տկարացնել։ Իրեն համար արձակ համարակ կ'որոշելու միջոց մ'եր այս՝ առանց ընդգիծութեան մը կրելու երկրին պաշտպաններէն։ Վահանի անկումով ասկայն շէր կընար յաղդիլ. ասոր համար իւր կողմ շահեցաւ Յունական բաժնի Մամիկոնեանները, մանաւանդ Վասակ Մամիկոնեանը, «որ ի իշխանութեան խառնակէն... աղբար զիւր Երեւանի Հայոց եւ հաւաքեալ զորքն Հաւաքեալ լիւրճերն Պարսկի, եւ զորոնք երբեք Սասանիդներէն չէին որոյն Վասակի զորքն ինչ ինչ զէնքերն, զոր զորոնք ինչ ինչ զէնքերն, զոր զորոնք ինչ ինչ զէնքերն» (Եղիշէ, էջ 72)։ Դարձեալ իւր կողմ զբաւեց զորաւոր կուսակցութիւն մը (Փայ. էջ 195)։ Եղիշէ էջ 57, 71. Հմմտ. Յիւլ. Պոլ. Բ. էջ 530)։ Եւ այսպիսի գաղափարներով քանից այն գաղափարներով, որ կընտան էր Հայոց, Արաց, Աղւանդ հեռ. Աշխարհի հեռ. (Եղիշէ էջ 72)։ Վասակ որչափ ծայրայեղութեան դիմեց, շատեց զաշխարհական ոյժն եւ շատեց միւս նախարարութիւններուն, Արագածոյնը այնչափ սերտ կապերուցին բարաւ հեռ. եւ յառաջ բերին այնպիսի ոյժ մը, որուն հանդէպ փշոզեցան ոչ միայն Վասակի բոլոր հնարամտութիւնները, այլ մանաւանդ Ջիւղայի Շապուհէն ի վեր արեւելով գնաւած ծրագիրները, որոնց զորոնքութեան մէջ կը տեսնուի Վասակ իւր փառասիրական նպատակին պակասեալ ալ։

Գ.

Ինչ էր Վասակի փառասիրական նպատակը։ Հայկական թագը ձեռք բերելու տենչը՝ հաւասար բան մ'եղած էր զորաւոր նախարարութիւններու մէջ։ Արշակունի գահին բարձունքն ի վեր Վասակ ինքզինքն ամենին յարմար ու ամենին արժանաւոր կը համարէր թագաւորութեան շահ շատ լաւ աւտանտարիք էր, թէ իշխանութեան մէջ հասնելու համար ինչք պէտք էր ընել։ Սինեաց իշխան եղաւ նա քառանկի իրողութիւններով։ Թագի համար հարկաւ աւելի լայն բանագործութիւն էր ծրագրած եւ նա իւր մտքին մէջ, Այս ամէնը շատ դուրսի պիտի իրագործուէր, քանի որ արդէն Միհրանեսին ալ այս յարմար ներշնչած էր, միայն թէ Գրան արամադարութիւնները լծապէս կատարուէին (Եղիշէ, էջ 70)։ Գուրգու գիտէր արդէն զորաւոր նախարարներու ձկնառնեան եւ անոնց իրագործութեան համար պայմաններ ունէր։ «Ձուրաւոր հաւատարմութեամբ» նախարարներ իսկ հաւանաբար՝ առանց եւ կենդան իրենց ձգտումն պիտի չհամապայեցնէ պայմաններուն, միւս կողմէն պիտի աշխատէին որ Վասակ՝ այն միջոցներով, որոնց

1 Ս. Մ. Գորգուշ (Քիւ. զոմ. Բ. էջ 18, 19) «զբաւեց յարցը (Վասակ) զարմատանութիւն ի վերայ նորոյ, կը գրէ. անուշտ զերգանորեն ուղղ. չէ այս՝ Եղիշէի նշանակած սեղաններուն մէջ Գորգու զինչպէս ըսէ։ «Կենդան որեր», «արեւել», «ի ծագումն թիւն», «էսրի», «նարարացի» «էսրի ընդ միմեան», «այսր խոսով թիւն», «զբաւեց յարցը», «պարսի տն» (Եղիշէ էջ 19)։ Փայագեցու միայն կը մեկնայ թէ անպատճառ Վասակ մաս ունէր Դինշապուհին այդ կարգաւորութեան մէջ։

իրենք չէին կրնար խոնարհել, չափողի թագաւորական փառքը յափշտակել:

Առասկ թագի երաշխեւով առգորուած էր երաշխիք՝ որոնք սակայն իրականութեան էին իրեն համար. եւ այս մասին Միհրանի ճիշդ յիշատակը փաստութիւնն այնչափ զորացուցած էին որ մէջ թագաւորութեան համագլուխը, որ անսարսկոյն չէր մտածեր այլ եւս՝ թէ նոյն ոյրը միւս նախարարներն ալ կը տածէին, թէ խոհանարան անհնաւորութիւն. ներք թշնամի բռած էր իրեն. բաւական էր որ ինքն վտանգ էր իւր գործին վրայ, ինքն ալ ունէր ոչ աննշան կուտակութիւն մը: Առասկին «որոշուած» էր Հայոց թագաւորութիւնն էր լոյի, զոր շատ լաւ էր հասկնար Ասորեան. այս նիստումով էր որ Հայոց Սպարապետը շուրջն այլ եւս ուրացուած էր կեցիքի թափ մնալ եւ յապաղում վտանգաւոր նկատեց ամեն կերպով. «գիտեմ որ միայն լոյի փառն որդւոյն եւ եթէ գլխաւորն առն (վասակայ) ի փրկութեան գործին, այլ լուսնի փառքն առնալու փառքն իմանալու փառքն իմանալու փառքն իմանալու» (Փրպ. էջ 175—176): Ալ Ասորեանց գործն էր աչքէ չզրկեցին ժողովուրդը Մարգարէին շարժմանը եւ միշտ հեռադրեւ անոր աչքէն թագին փայլն եւ իրանիին հրապոյրը, որոնք ընդհանրական այլքան մտով էին Առասկի մտքին: Առասկ ինքն ալ կը գիտէր իւր հակառակորդներուն շարժումը. ներք, առաջ համար ինչ որ կրնար ընել՝ ըրաւ. — արմատական փոստ մ'էր ամեն կողմն անգնական թողուլ Ասորեանց խումբը յաջողեցաւ. ուղեց Սպարապետին դաւաճանել՝ իր թէ յաջողեցաւ այս մասին ալ մատնելով գանի Պարսիք բանակին՝ Ալուսիւնի մէջ. Սպարապետն ապառնեց իւր կեանքը, Ասորեանցը չվնասուեցաւ:

Նախարարական այս ընդհարումներ կարեւոր կէտ մ'ունէին Ասորեանց պատերազմին նախապատրաստական դեպքերու մէջ. այնպէս որ եթէ Առասկ յաջողէր իւր գլխաւոր հակառակորդները վերջնիկ մէջնողէն՝ նա հաւանաբար կորցը պիտի ըլլար կորցել թագը, եւ եթէ միանաւ Ասորեանց հետ առանց այնքան արեւահակելութեան եւ ներքին փաստներու պիտի ոչնչանային Տիրանի բոլոր ծրագիրները:

Կարելի է մոզմանցիւղէ պարագաներ գտնել Մարգարէին փառախոսական արարքներու մէջ. — հեշտին է թերեւս անոր մտաւոր ընդունակութիւնը. ներք մագնիսումն տակ «այս» ըսել, Հայոց թագաւորական գահը վերանորոգելու դադարաւոր, պահ մը մեկգի զննելով ամեն տեսութիւն, ըստ ինքեան առաքելութիւնն էր վերջնիք. բայց այս չէ Առասկին ուզածը. նա կ'ուզէր իւր անձն եւ Սիւնեայի շխանութիւնը բարձրացնել, քահնով Հայոց աշխարհը Գրան քաղաքական դիտումներուն: Եթէ Մարգարէն Հայոց աղըլ էր մտած էր, անշուշտ լուսադայն խորհուրդ մ'էր այս, որուն գործադրութեան սիրով պիտի աշխատէին Ասորեանց ալ: Այս սակայն մտածելու բան չէ նախարարական գործեան մէջ. եւ հակառակ ամեն անպատու դիտումներէ՝ եթէ ընդհանուր նախարարութեան ազգեցութեան ներքեւ Գրանք գործները Հայոց թագը, այն իսկ կամարականոց իրաւունքն էր:

անոնք միայն իրաւունք ունէին թագ գնելու իրր Արշակունի տոհմ, բայց արքայարեսնութիւն թագի վերահաստատութեան դադարաւոր շատ հեռի է նախարարական մտքերէ՝ իրր համադրային իշխանութեան կենդանացում, որչափ ալ տեսաբան կենդանացում էր. եթէ այս դադարաւոր տուած էին՝ պիտի ըստպարէին Արտաշէս Գ. ի գահը, թագաւորութիւնը հակառակ է արդէն նախարարական գրութեան, եւ մեր նախարարը թագը մերժեցին ապառ մնալու համար ընդ թագաւորի մը ճնշումն: Եւ Առասկի տեսլը՝ իւր երկրին ներշնչումը՝ զուտ նախարարական մկտում մ'է. Այլէ մկտումներն են որ գարեր յետը Արտաշէսին, Բագարաւանայի մի մի թագ տունի: Առասկ կը գիտէր ապագան եւ այն օրէն կ'ուզէր ձեռք բերել զայն:

Գ

Ներքին խնդիր մ'ալ յատուկ Սիւնեայ իշխանութեան, իր երկունք նախարարական բարաքերու, ազգային շարժումն մէջ պայթեցաւ. նախարարութիւնը միշտ վտանգ եղած է Հայաստանի կառավարութեան մէջ. ազգութիւնը մտածեց այն կողմացած այժեարը. ներքին վերափոխութիւնով, Առասկ իւր սխալ քայլերուն մէջ զեծը շնաց ներքին շփոթեցեալ ազգականն: Սիւնեայ Սեպուհը Ասորացիական, որ փեսայացած էր Առասկին՝ փառաւոր թշնամի մ'իցած էր իրեն գէմ: Փարցիքն այս թշնամութեան երկու պատճառ յառաջ էր բերէ. Ա. — Երբ հաճեցաւ անցն առեկովութեամբ մծաւ ասորին զինուոր ընդ միմեան զԱսորացիացուցալ եւ զգետեր իշխանին Սիւնեայ. յաղագոս որոշ ծանր քննու. հայեր հայր աղկական ընդ փեսային իւրում, եւ անորք տղանոցն ինքեւ ղէնեւ ի իշխանաց Գարեթ իւր, միւսն հաւանել հանք զա յաշխուհեւ Հայոց, (Փրպ. էջ 108): Բ. — Երբ իւրէն (Ասորացիական) հաճեցաւ զանոց քանակեան անեղնի՝ յաղագս հոգրադեւ հեռալիւնն իւրով իւրէն ի ծանուհիւն իշխանութեան իւր, փառաւորութիւն յերկրին Պարսից՝ առ Միհրանիս հաճարական Արեւայ անկանէր» (Նոյն անգ):

Առաջինն իրր շատ լուրջ պատճառ մը չի՝ թուի՝ թշնամութիւնը անհոյժ վերջացնելու լափ բանաւոր. եւ արդէն պատճառն էր համար ալ՝ հեռալու (առ զոյոց) մ'է այդ լոյ ժողովրդեան բերին մէջ, մանաւանդ Բ. պատճառին հետ բաղդատեալ:

Երկէ-երկէ խնդիր մը պարագայէ, որուն պատճառն է հաւանաբար Ասորացիական իշխանութեան գլխաւոր, եթէ Փարսիցը «չհանեալ փրկելու անհոյժութեամբ», «չարալոյս կոտորած զարկ տալ. հեղեղ. ըսածն էր ուրացել մէ հոգեւորական սպանողները բուցարաղ զուտ փոխաբերութիւններ, կամ նոյն ինք պատմագիրն կողմ ուրացեալ մը փնտրել» Աստուծոյ ըստ նախաբան, պատհարներու նմանութեամբ եղած ամբար կոթիւններ լինի:

Օրբեան իր պարզ ստեղծութիւն մը կը ներկայացնէ: Օրբեան անշուշտ Փարսիցեան կ'առնու զայս եւ իւր փնտրումը կը բացատրէ. «Որ եւ առաջնայալով արեւելեան ստեղծութիւնն ի մէջ նոցա, եւ ամեր Ասորացիական զին իւր» (Օրբեւ. Ա. 4):

Բարձրագույն ընդ Բեռն (Փրպ. էջ 188)։ Վասակի վարդապետի իրապետ Տառնախ Սիմոնի հրահանգները Պարսից կողմէն եթէ յանկարծ Աղուանից սահմաններու վրայ երեւեր Սպարապետին հետ, հետեւաբար ներհարկութիւն մը պիտի համարուէր իւր բնածն ալ, անպատճառ դաւաճանութիւնը կանխելու պարագայ տանք պիտի բլլար Միհրանի հետ եւ Վասակի մէջ։ Եւ այդ թէ ոչ դժուար է մենքն Վասակին արարելը, որ մէկ կողմէն Սպարապետը ծախու կը գնէ եւ միւս կողմէն քաղաքացիական կը գրէ Միհրանի հետ թէ, «անկիւն Երւստի յեկեղծը ընդ Վարդապետի վերայ ձեր, եւ մի զարհուրէի, վասն զի շատք այն են՝ զորս եւս աստէն պահեցի առ իս եւ զայլս բազում ընդ այսր ընդ այնր ցրուեցի, եւ դա յոյժ սակաւութեւն է եւ ոչ բազմութեւն (անդ. էջ 188)։

Վասակին այս ընթացքն երկայնի դաւանք մ'էր, ապիտակ ազնի օրօքելու, անդին Դուռնը խաբելու համար. որովհետեւ ոչ ազգին օգտակար եղաւ իւր ամենեւին հեռաւոր խորհուրդներով եւ ոչ ալ Դուռնը ծանցցաւ անոր աշխատանքը. նա տիրապէս իւր քիմաքիին համար աշխատած էր Դուռն հաճոյքը կատարելով եւ վճարակէն հրաժարելով ազգային միութեանն։

Մարգարանի շարժումներու մէջ դիտուած թաղանձ մտածութիւնը կարճ հակադրային է մեղմ մտայնոցիչ տարր մը նկատուելու համար։ Ուրք է խոստովանիլ, թէ Վասակի այնքան ծարպիկ գործեց, այնքան փայլուն եւ նպատաւոր ցուցցոյ Դուռն իւր գործերը, որ աղքատեցանք մեջ, բաց ի Միհրանի սեղնէն՝ որ «յայտ Գարեգէ զ՝—, ոչ զը կրնայ հասկնալ զանի. երբ փութիւնը վերջացաւ Առնպէս Էջմիածնէն Եւսեբիոս, «եւ ամենայն իշխանը Դուռնը վարձարան, Դուռնը այն տանն միայն հասցնու ստուգիւ թէ ինչպիսի անձի մէջ հետ գործ սենեցած էր։

Զ.

Վասակին բոլոր գործողութիւններն ու շարժումները, որ քաղաքական ամենէն իսկապիտակ հանձարի մը ազգօգուտ խափարի կը համարուի, այնչափ սեւ գծերով արձանագրուած են պատմութեան մէջ, բայց ճշգրիտ գծերով, որ տեսնի մ'անել զիրքի մէջ կը ձգեն ընթերցողը ըմբռնելու համար թէ ինչ կը գործէ Հայոց Մարգարանը։ Պատմածները հակասական երեւոյթ մ'ունենալու շափ ճախ են, եւ որքիք քննադատութիւնը պատմութեան այս սեւ գծերը ուղիղ դատելու կը ձգար. այսինքն՝ Վասակեանք աւելի լաւ կը ծանշային ազգին շահերը թան Վարդապետի կողմը։ «Նյոյ տեսութեանց հաստատ Վարդապետն էր Վասակեանք երկու հակառակող օտարամոլ ընթացից հեռուողներ են. առաջինը յունասեր եւ վերջինը պարսկասեր Բուռնաբերութեան հիմն է կրօնից մերձաւորութիւն, իսկ պարսկասերութեան հիմն է կրօնից հեռաւորութիւն։ Արդ, կ'ըսեն, որ եւ ինչէ հպատակ ազգի գոյութիւնը պաշտպանելու, նպատաւոր միջոցը տիրակի տիրապետիկն ունեցած հեռաւորութիւնն է, Արօնից հեռաւորութեամբ հայը պարսկէն զատ կը մնար. կրօնից մերձաւորութեամբ հայը յոյնի

հետ խառնուելու վտանգին կ'ենթարկուէր։ Ազգային շահը, կեցողականներն, աւելի լաւ է հոգար պարսկասեր Վասակը թան յունասեր Վարդապետն (Ել. Պր. յետադիւր 1889 Մ. Ե. Օ. էջ 148)։

Այս տեսութիւնը շատ շատ Վարդապետն էր Վասակեանց շարժումներու զուտ արարքն կիրաւրանէր կը յարմար եւ որամագծապէս կը հակառակի այն իրողութեան, որ ոգին կը կազմէ Վարդապետից զատին (այս խնդրին վրայ տես գլուխ Զ), այնպէս որ Վասակի արարքները մէջ մեր մտածանիշ բնած կէտերի թոյլ չեն տար յանգիլ եղանակացութեան մը՝ որ ի յառաջագունէ ինքնապարկութիւններու վրայ ինքնուած է, եւ ան պատճառներով. 1. Վարդապետն էր Վասակեանց քաղաքականութիւնները հպատակութեան չեն վերաբերիր. Տիրանին կամ Բիւզանդիոնի յարկին խնդիր մը չէ դուռնը շարժումը. 2. Վարդապետը, ինչոյ իսկ պիտի տեսնուէր համար, Պարսկիսերէն հեռի մնալով հանդիման, երբեք չմտնեցան Բուռնաց, որ կրօնի նշանութեամբ հայը յունի հետ խառնուելու վտանգին ենթարկուէր։ Եթէ Վասակեանք ազգային շահը կը պաշտպանէր, դէթ Վարդապետը հակառակ ընթացքը կարծեցնալ վտանգն անպատճառ յառաջ երեւած պէտք էր բլլալ. Թոյն որ Բուռնաց կողմէն ոչ թէ օգնուէր Վասակին, քաջալերութեան չոր ճիկ մ'ալ չկուէր։ Նոյնը անտարբերութեամբ գիտեցին, եւ եթէ իրենց շահաւոր բան մը նկատուէր Վարդապետն քաղաքականութեան մէջ, անտարակոյ պիտի օգնէին Հայոց. 3. Վասակ յարած էր Պարսից գնդին. եւ եթէ նա կրօնի հեռաւորութեան քաղաքականութեամբ կը գործեր՝ ինչու ոյժ կու տար մագդալութիւնը Հայաստանի մէջ հայապետութեւն. ինչպիսի կերպ ուսումն այս քաղաքականութեամբ հայը պարսկէն զատ մնալ, Միշն Վարդան ուժգնութեամբ կուռնցաւ կրօնի ինքնիշխանի գէմ, կրօն մը՝ զոր Միշն Էջմիածնէն Գրիգոր Եւսեբիոս հայուն, եւ «զոր ուսոյց եւ հաստատեաց... կ'ըսէր Վարդան, ճշմարիտ հաւն իմ Տէր Սահակ» (Փրպ. էջ 147, 163), Հայոց էն Միշն Հայրապետն, Վարդան այս հաստատեան Բուռնաց նշանախնէ մը իսկ շղջելու համար միեւնոյն ուժգնութեամբ պիտի կուռնէր։ Արթին գարեբուն մէջ իսկ Բուռնաց հետ դաւաճարանական յայտնի եւ բուռն կուռնեցուն մէջ Հայոց շատ ենեղ քաղաքական կացութիւն մ'ունեցան, բայց չզրհուռնեցան երբեք։ Այս տարբեր խնդիր մ'է, Հետեւաբար՝ կրօնից հեռաւորութեամբ հայը Պարսկէն զատ կը մնար, տեսութիւնը պէտք է Վարդապետն իր կնքդրանայնել։ Վարդապետն չապատարմեցան հպատակութեանն, անորք ուղիղն որ Դուռնը չգլուխ իրենց կրօնի. տաի Մամիկոնեանց սկզբունքն է, ինչպիսի պիտի տեսնենք։

Քաղաքական իրարու հակառակ այս երկու հոսանքները, որոնք շարժել կը թուին երկու խումբեր, այնքան նոր դիւա մ'է, զոր անհամար է նախաբար գլուխներու մէջ յղացուած մտածել, նախաբարներն որոշ օւղղութիւն մը չունին յոյն կամ պարսկ քաղաքականութեան հանդէպ, լաւ եւս շատ քիչ են ունեն, եւ իրենց մերթ ընդ մերթ միտումները դէպ ի այս կամ այն կողմ իրքարկներ տրտաւականութեան կամ իրք պէտք ժաւ

